

А. А. Ковтун

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича

Типологія метафорних деривацій у семантичних структурах лексем з релігійними значеннями

Ковтун А. А. Типологія метафорних деривацій у семантичних структурах лексем з релігійними значеннями. Стаття окреслює характер перенесень за подібністю ознак загальноживаних найменувань до релігійної сфери і навпаки – з релігійної до нерелігійної. Підкреслено, що вагому перевагу з базових ономазіологічних ознак має функційна подібність. Решта залучених до метафоризації подібностей (зовнішня, нереальної (але бажаної) ознаки, асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру та змішана зовнішньо-функційна) є побіжними. Автор указує на зв'язок метафорних відрелігійних та прямих дорелігійних значень.

Ключові слова: семантичні способи словотворення, метафоризація, ономазіологічна ознака.

Ковтун А. А. Типология метафорных дериваций в семантических структурах лексем с религиозными значениями. В статье обозначен характер переносов по аналогии признаков общеупотребительных наименований к религиозной сфере и наоборот – с религиозной к нерелигиозной. Подчеркнуто, что функциональная аналогия как базовый ономазиологический признак имеет весомое преимущество над остальными, приобщенными к метафоризации (внешней, нереального (но желательного) признака, ассоциативного признака эмоционально-оценочного характера и смешанной внешне-функциональной) являются попутными. Автор указывает на связь метафорных отрелигиозных и прямых дорелигиозных значений.

Ключевые слова: семантические способы словообразования, метафоризация, ономазиологический признак.

Kovtun A. A. Typology of metaphor derivations in the semantic structure of lexemes with religious meaning. The article defines the nature of transfers based on the similarity of features of common names between non-religious and religious spheres and vice versa. It is emphasized that a significant advantage in terms of basic onomasiological features belongs to functional similarity. Other similarities involved in the process of metaphORIZATION (external and unrealistic (but desirable) characteristics, emotional and evaluative associative features, and mixed external-functional similarity) are subsidiary. The author points to the link between metaphorical post-religious and direct pre-religious meanings.

Key words: semantic ways of word formation, metaphORIZATION, onomasiological feature.

За метафорою в мовознавстві закріплено статус найпродуктивнішого джерела поповнення мовного інвентарю. Загальновідомими є трактування універсальності метафори як явища, що виявляється в просторі й часі, у структурі мови й функціонуванні, яке властиве усім мовам, у всі епохи, охоплює різні аспекти мови і виявляється у всіх його функційних різновидах [2:11]. Дослідники зауважують, що в мові існує велика кількість слів із невстановленою етимологією, які насправді також є метафорами, що втратили семасіологічні зв'язки [6:32]. Якби метафору несподівано вилучити з нашого життя, люди перестали б розуміти одне одного [7:157]. Незважаючи на це, результати окремих сучасних наукових студій дають підстави стверджувати, що метафоризація не завжди є першим джерелом збагачення лексики. Так, наприклад, у творенні лінгвістичної термінології білоруської, російської, англійської та німецької мов метафоризація, як виявилось, є найменш продуктивним способом [4].

Релігійна лексика була об'єктом наукових праць багатьох вітчизняних мовознавців (В. Німчука, С. Бібли, Н. Піддубної, Н. Пуряєвої, І. Бочарової,

Г. Наконечної, Ю. Осінчука та ін.), які поряд з установленням складу й структури тематичних груп релігійної термінології, аналізом історії й джерел її походження з'ясували низку питань, що стосуються формування в українській мові семантичної варіантності лексем. Мовознавці констатують факти звуження у процесі творення релігійної термінології значень загальноживаної лексики, її метафорного й метонімічного переосмислення, метафоризації релігійно-термінологійної лексики. З огляду на те, що визначення ролі метафоризації у процесі формування релігійних лексем та їх виходу з незвичного для них мовного середовища ще не було об'єктом окремого лінгвістичного студіювання, вважаємо нашу роботу актуальною. Об'єкт дослідження визначають релігійні лексеми, відібрані із загальномовних лексикографічних джерел та Біблії. Маємо на меті окреслити характер перенесень за подібністю ознак загальноживаних найменувань до релігійної сфери і навпаки – з релігійної до нерелігійної.

Лексика, що обслуговує релігійну сферу, – це лексеми, сформовані гіпонімічним (спеціалізацією),

метонімічним, метафорним та конверсивним способами. Процес метафоризації, за нашими підрахунками, в українському релігійному лексиконі займає лише 6% від його загальної кількості. Розрізняємо метафори біблійні та загальнорелігійні. За допомогою біблійних метафор у Святому Письмі позначено реалії та поняття духовного життя, що вимагає від читача спеціальних знань Біблії та не допускає довільного її тлумачення. Біблійні метафори віддзеркалюють міжособистісні стосунки, хліборобську діяльність, тваринництво, садівництво, побут людини: *Бог – Цар* (Об. 19:6), *Бог – Пан* (Лк. 12:36), *Бог – Пастир* (Пс. 23:1), *Ісус – Пастир* (Єв. 13:20; Ів. 10:11), *учні Бога – пастирі* (Єр. 23:1–4), *вірні – вівці / отара* (Єр. 23:1–4; Ів. 10:1–9), *невірні – вівці / отара без пастуха* (Мт. 9:36), *Ісус – сіяч* (Мт. 13:37), *диявол – сіяч бур'янів* (Мт. 13:39), *вірні – добре насіння* (Мт. 13:37), *невірні – бур'ян / терни* (Мт. 13:37; Лк. 8:7), *ангели – жєнці* (Мт. 13:39), *кінець світу – жєнєва* (Мт. 9:38), *Бог – господар виноградника* (Мт. 21:33), *місце помешкання Бога, Ісуса, праведників після смерті – Царство / виноградник / весілля* (Мт. 13:43; Мт. 20:1; Мт. 22:3), *Ісус – Наречений* (Об. 19:7–9), *Церква Христова – наречена / невіста* (Пс. 4:8; Об. 22:17), *віра / вчення – молоде вино / олива / світильник* (Мт. 9:17; Мт. 5:14–16; Мт. 25:3–4), *стара віра / вчення – старий бурдюк* (Мт. 9:17; Лк. 5:37) та ін. Більшість з них зафіксовано у відповідних довідкових джерелах, працях богословів.

Біблійним метафорам не властиве стирання образності, незважаючи на те, що метафори з часом або зникають, або, згаснувши, залишаються для виконання номінативної функції [1:159]. Упродовж тривалого вжитку біблійні образи не «затемнюються» новими, мовець не намагається від них звільнитись, а навпаки – щоразу повертається до них. Поряд із живучістю біблійних метафор окремі з них навіть термінологізувались: *Агнець* «одне з імен Ісуса Христа, яке вживається на позначення Його викупної жертви за людей» (СУМ-20), *пастир* «священик»¹ та ін.

Для номінування релігійних осіб, предметів, споруд мовці, окрім біблійних метафор, залучили чимало загальноживаних лексем, метафоризувавши їх. З-поміж базових ономазіологічних ознак для метафорного називання релігійних понять виразними є такі: **1. Функційна подібність:** *отець* «батько» > «священик» (СУМ-1:704), *панотець* «батько» > «священик» (СУМ-1:716), *папа* «отець» > «глава католицької церкви й Ватикану» (СДШБ:131), *брат* «кожний із синів по відношенню до інших дітей того ж батька або матері» > «член чоловічого релігійного братства; чернець» (СУМ-1:71; СУМ-20), *сестра* «кожна з дочок стосовно до інших дітей того ж батька або матері» > «член жіночого релігійного братства; черниця» (СУМ-1:1039); *агнець* «ягня, ягнятко (як культова тварина, яку приносять у жертву)» > «чернець» (ЗУЕ:8), *Владика* «володар» >

«Бог» (СУМ-20), «шанобливе найменування архієрея, митрополита» (СУМ-1:156; СУМ-20), *Владичиця* «володарка» > «шанобливе найменування Богородиці» (СУМ-1:155; СУМ-20), *Мадонна* «в Італії – старовинне звернення до жінки» (ісп. *madonna* – моя пані) > «у католиків – Мати Ісуса Христа» (СУМ-1:517–518) та ін. **2. Зовнішня подібність (форми, взагалі вигляду тощо):** *звізда* «зірка» > «атрибут колядницького спорядження» (СУМ-1:356), *воздух* (синонім – заст. *aer*) «повітря» > «покривало для церковного посуду з причастям» (СУМГ, I:248). Небагато їх і в професійному вжитку: як у нормативному (*джерела* (*струї*) «потоки води» > «стрічки, якими обшита архієрейська мантия» (СЦОТ:46), *звізда* «зірка» > «євхаристійний предмет» (СЦОТ:56)), так і в ненормативному (професійний жаргонізм *павук* «членистонога тварина» > «панікадило» (ФТП:18), терміноід *зерно* (*зернятко*) «насінина» > «намистина на вервиці» (ФТП:19)). **3. Змішана зовнішньо-функційна подібність:** *риза* (синонім – заст. *шати*) «одяг» > «оздоблення на іконі» (СУМ-1:963) – це перенесення як за функцією (прикривання), так і за зовнішніми ознаками (прикрашання). **4. Подібність споруд, яка не існує в реальності** (з урахуванням її суб'єктивних трансформувань на рівні свідомості), **а є тільки бажаною для мовця:** *Божий (Господній) дім* «помешкання Бога» > «храм» (СУМ-20) – «традиція називати поняття «храм, церква» багатокомпонентними аналітичними найменуваннями зі словом *дім* є пережитком язичництва, у якому храм розумівся як дім, де живе бог. Із запровадженням християнства ці вирази поступово звільнилися від конкретності, стаючи метафоричними» [8:11].

Поза межами фахової сфери будь-яка вузькогалузєва лексема або входить із галузєвим значенням до складу загальної мови, поступово узуалізуючись, або оновлює свою семантику метафорним шляхом чи генералізацією спеціальних значень (УМЕ:139-140). Залучення соціумом релігійно-лінгвістичного досвіду за межами нерелігійної сфери, як доводить досліджуваний матеріал, є досить високим. Особлива активність характерна для метафорних інновацій (більше 90% від загальної кількості детермінологізацій; решта – генералізація релігійних значень). Базовими ономазіологічними ознаками для називання нерелігійних понять релігійними лексемами є такі види подібностей: **1. Функційна подібність:** **1) подібність мети / способу дії / процесу / явища:** *вихрещувати* «здійснювати обряд хрещення над людиною, яка переходить у християнство з іншої релігії» > «(перен.) бити кого-небудь» (СУМ-20), *відмолюватися* «молячись, випрошувати прощення за гріхи» > «(перен.) благаючи, відпроситися в когось» (СУМ-20), *інквізиція* «у католицькій церкві XIII–XIX ст. – особливий церковний суд у справах єретиків, який відзначається винятковою жорстокістю» > «(перен.) витончено жорстоке знущання; катування» (СУМ-1:403), *кабалістика* «у середні віки релігійно-містичне вчення в іудаїзмі, а також культові обряди у євреїв» > «(перен.) що-

¹ СУМ-1 подає дві різні за значеннями форми *пастир* і *пастор*: *пастир* «керівник пастви; священик», *пастор* «протестантський священик» (СУМ-1:723).

небудь таке, що має свій особливий зміст і є незрозумілим для непосвячених» (СУМ-1:411), *паломництво* «у християнській, мусульманській та інших релігіях – масова мандрівка по святих місцях» > «(перен.) мандрівка для відвідання кого-, чого-небудь великою кількістю шанувальників, прихильників» (СУМ-1:713), *постити* «дотримуватися посту, не їсти скоромного» > «(перен.) нічого не їсти, голодувати» (ВССУМ:1084), *причащатися* «брати участь у християнському обряді причастя, приймати причастя» > «(перен.) ставати причетним до чого-небудь; прилучатися» (ВТССУМ:1139), *священнодійство* «церковний обряд; відправа, служба» > «(перен.) виконання якої-небудь справи з особливою урочистістю і поважністю, як обряду» (ВТССУМ:1301), *табу* «у первісних народів – заборона певних дій, слів тощо, порушення якої, за уявленнями, карається надприродними силами» > «(перен.) взагалі яка-небудь заборона (СУМ-1:1131); **2) подібність діяльності / способу життя / стану / манери поведінки особи / групи осіб (організації):** *ангел* «духовна особа, створена Богом, посланець, вісник Бога» > «(перен.) захисник або заступник; хранитель, охоронець» (СУМ-20), *апостол* «за Євангелієм, кожен із дванадцяти учнів Ісуса Христа, які проповідували його вчення» > «(перен.) послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.» (СУМ-1:29), *анакорет* «релігійний фанатик, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері і т. ін.; пустельник» > «(перен.) людина, яка живе самотньо, уникає спілкування з людьми; відлюдник, самотник» (СУМ-20), *бог* «у релігійних віруваннях – уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним та вчинками людей» > «(перен.) найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь» (СУМ-1:65), *еретик* «той, хто відступився від загальноприйнятих поглядів, правил і т. ін.» > «(перен.) той, хто відступає від загальноприйнятих поглядів, правил і т. ін.» (СУМ-1:279), *правовірний* «який суворо дотримується догматів певної віри, релігії» > «(перен.) який послідовно дотримується якого-небудь учення, системи поглядів» (СУМ-1:860), *секта* «релігійна громада, що відокремилася від панівної церкви» > «(перен.) група осіб, яка замкнулася в своїх вузьких групових інтересах» (СУМ-1:1034), *фарисей* «у Стародавній Іудеї – послідовник релігійно-суспільної течії, що виражала інтереси заможних іудеїв і відзначалася фанатизмом та надмірною увагою до зовнішніх проявів благочестя» > «(перен.) лицемірна людина; святенник» (СУМ-1:1216), *чернець* «член релігійної громади» > «(перен.) про людину (перев. чоловіка), яка живе самотньо, аскетичним життям» (ВТССУМ:1599); **3) подібність функцій / змісту / ролі / призначення предмета, місця:** *євангелія* «частина Біблії, в якій вміщено інформацію про життя та повчання міфічного Ісуса Христа» > «(перен., ірон.) книга, в якій викладені основні принципи, правила чого-небудь» (СУМ-11, II:494), *святиня* «Божий храм» > «(перен.) предмет, місце і т. ін., особливо дороге, глибоко шановане» (СУМ-1:1032), *фетиш* «у вірників – наділений

надприродною силою предмет, що служить об'єктом релігійного поклоніння» > «(перен.) те, що є предметом безумовного визнання, сліпого схилення» (СУМ-1:1219), *храм* «церква, собор» > «(перен.) місце, яке викликає почуття глибокої пошани» (СУМ-1:1247); **4) подібність ознаки дії / стану:** *еретичний* «стос. до ересі, еретика у 1 знач. (*еретик I* «людини, яка відступилась від догм панівної релігії»))» > «(перен.) який суперечить панівним, загальноприйнятим у певному середовищі поглядам, правилам, положенням і т. ін.» (ВТССУМ:362), *патріархальний* «стос. до патріархату» > «(перен.) вірний старовині, застарілий, консервативний» (СУМ-1:725), *пісний* «такий, у якому відсутні м'ясні і молочні продукти» > «(перен.) неродючий (про ґрунт)» (СУМ-1:785).

2. Зовнішня подібність (вигляд, місце розташування): *богиня* «в античній міфології і деяких східних релігіях – божество жіночої статі» > «(перен.) жінка, дівчина надзвичайної, чарівної вроди» (СУМ-20), *ковчег* «судно, в якому, за біблійною оповіддю, врятувався під час Всесвітнього потопу Ной зі своєю родиною й тваринами» > «(перен., ірон.) про громіздке, старомодне судно, екіпаж і т. ін.» (СУМ-1:442), *небожитель* «за релігійними уявленнями – мешканець неба (перев. про богів греко-римської міфології)» > «(перен.) мешканець пентхауза» (СУМ-1:618), *писанка* «розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце» > «(перен., зневажл.) фарбована, розмальована, занадто яскраво вбрана жінка, дівчина» (ВТССУМ:944).

3. Змішана зовнішньо-функційна подібність: *ангел* «духовна особа, створена Богом, посланець, вісник Бога» > «(перен.) людина, яка є втіленням краси, доброти, лагідності, чи робить кому-небудь щось хороше, приємне» (СУМ-20), *рай* «місце, де блаженствують праведники після смерті» > «(перен.) красива, благодатна місцевість» (СУМ-1:945), *едем* «райський сад; місце блаженного існування Адама та Єви до гріхопадіння» > «(перен.) місце, що відзначається винятковою красою і багатством природи і т. ін.» (СУМ-20).

Хочемо зауважити, що поліасоціативність сприйняття світу продукує можливість розгляду будь-якої властивості релігійних об'єктів як у позитивному, так і негативному плані. Специфічним різновидом перенесення за функційною та зовнішньою подібністю вважаємо емоційно-оцінну енантіосемію [9], або конотативну енантіосемію = енантіоконотемію [3], – особливий аксіологічний механізм комунікації, який відображає єдність протилежних, але пов'язаних між собою оцінок, їхній взаємоперехід, спроможність змінювати один одного. В. Іващенко стверджує, що емоційно-оцінна енантіосемія ґрунтується на поляризації денотативно-емоційно-оцінних сем [5]. У виникненні емоційно-оцінної енантіосемії в лексичі з релігійними значеннями велику роль відіграє іронійне використання релігійних лексем, зокрема пейорація меліоративів. Наприклад, у лексемах *агнець / агнець Божий* актуалізацію оказіонального компонента іронійності може викликати

нашарування негативної емоційної оцінки на узуально-позитивну: біблійне значення «покірна, сумирна людина» > нерелігійне «(перен., ірон.) про покірну, сумирну людину» (СУМ-1:16). Утворенню енантіоконотемій шляхом пейоративації релігійної лексики через іронійне вживання лексем з позитивною оцінкою спричинює те, що в мові превалює негативна оцінка, а більшість релігійної лексики – це узуально-позитивні одиниці, що є сприятливим чинником для творення контрастних негативних значень: *святенник* «богомільна людина, яка суворо дотримується церковних обрядів» > «(зневажл.) удавано-побожна, лицемірно-праведна людина; святобожник» (СУМ-1:1032), *богоспасенний* ««захищений Богом (ПЦСС:53) > «(ірон.) який мирно, спокійно існує» (ВТССУМ:90).

4. Подібність асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру для характеристики чиєїсь поведінки, вдачі або для лайки (два референти можуть викликати подібні відчуття навіть за відсутності реальної спільної ознаки): *безбожний* «який не вірує в Бога» > «(перен.) безсовісний, безсоромний, злочинний» (СУМ-20), *безвірник* «людина, яка не визнає існування Бога, релігію; безбожник, атеїст» > «(перен.) безчесна, безсовісна людина» (СУМ-20), *чортів* «належний чортові» > «(перен.) дуже поганий, неприємний, негідний» (ВТССУМ:1606), *антихрист* «у християнському віровченні – противник Христа, який має з'явитися на Землі перед кінцем світу» > «лайка» (СУМ-1:27), *дідько* «злий дух, слуга диявола» > «лайливе слово» (СУМ-20), *анафема* «відлучення від церкви з оголошенням довічного прокляття» > «(перен.) лайливе слово» (СУМ-1:24) та ін. Нерелігійні метафорні значення останнього типу вказують на те, що мова відображає не тільки власне-понятійні явища, але й емотивні, бо для назв світських понять мовці свідомо використовують релігійну лексику як комунікативний засіб оцінки нерелігійного світу та відображення свого емоційно-психічного стану. Такі метафорні значення вибудовано в модальній рамці, що частіше фіксує негативну соціальну оцінку якостей людини, явищ чи мовленнєвих ситуацій.

За нашими спостереженнями, найактивнішою ономасіологією ознакою в називанні нерелігійних понять релігійними лексемами виявилася функційна подібність об'єкта номінації (77 %). З-поміж нерелігійних значень, що розвинулися від релігійних метафорним способом, більшість утворилася перенесенням семантичних ознак за відношенням «конкретне > конкретне», «абстрактне > абстрактне» (*фанатик* «той, хто сліпо, самозречено відданий своїй вірі, релігії» > «(перен.) той, хто пристрасно відданий якій-небудь справі, нестримно захоплений якоюсь ідеєю» (СУМ-1:1215)), а переміщення характеристик зі сфери конкретного фізичного світу релігійного характеру до недоступних для чуттєвого сприйняття сфер духовного, психологічного та соціального життя, абстрактних відношень, тобто за відношенням «конкретне > абстрактне», є менш поширеним явищем (менше 10 %), яке ілюструє одне з призначень метафори – робити абстрактне таким, що стає доступнішим для сприйняття (*апокаліпсис*

«остання книга Біблії (Нового Завіту), яка містить пророцтва про кінець світу» > «(перен.) що-небудь катастрофічне для світу, цивілізації» (СУМ-20), *писанка* «розмальоване великодне куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце» > «(перен.) про що-небудь приємне, красиве» (ВТССУМ:944), *фіміам* «пахуча речовина для обкурювання, ладан» > «(перен.) захоплива похвала, лестощі» (СУМ-1:1222), *попіснити* «стати пісним, малородючим (про ґрунт)» > «(перен.) стати сумним, пригніченим, нежиттєвим» (ВТССУМ:1058)).

Поширеним є синхронне чи ланцюгове розгалуження образних семем у кількох лексемах однокореневого гнізда, оскільки актуальні ідеї, втілені у зміні значень слів, змінюють й інші слова цього семантичного поля [2:455]: *бузувір* «людина, яка виявляє крайню релігійну нетерпимість до інакодумців, жорстоко переслідує їх; запеклий фанатик» > «(перен.) взагалі зла, жорстока людина; мучитель, гнобитель, недолюдок», *бузувірський* «прикм. до бузувір» > «(перен.) дуже жорстокий», *бузувірство* «релігійний фанатизм; жорстокість на ґрунті релігійної нетерпимості» > «(перен.) жорстоке ставлення до кого-, чого-небудь» (СУМ-20). Така актуальність інноваційних розширених значень може навіть стимулювати творення словотвірних неологізмів для називання тільки нерелігійних понять: *бузувірствувати* «діяти дуже жорстоко, робити бузувірські вчинки» (СУМ-20). Утворення на основі релігійних значень нерелігійних дериватів може супроводжуватися стиранням (загальним чи територіальним) первинних релігійних значень. Наприклад, лексема *алілуйко* / *алілуйко* традиційно позначала глузливе ставлення прихожан до духівника («Алilуйко, -ка, м. Насм'шливое прозваніє духовнаго лица» (СУМГ, I:6), «Алilуйко, зах. Насмішкувате прізвисько духовної особи» (ВТССУМ:21)), від якого розвинулось «(зневажл.) людина, що на шкоду справі надміру вихваляє кого-, що-небудь» (СУМ-20), з яким пов'язані *алілуйщина*, *алілуйний*, *алілуйський*.

Шлях від метафорного вживання до повного стирання образності завершується стійким значенням, у якому образність можна відтворити завдяки спеціальному дослідженню живих словотвірних зв'язків: *душа* «духовна сутність, особлива нематеріальна безсмертна сила, що живе в тілі людини (іноді тварини, рослини)» > «найголовніше в чому-небудь, суть чогось, центральна фігура чогось» (СУМ-1:261), *жертва* «за релігійними обрядами деяких народів – предмет або жива істота, яких приносили в дар богам, міфічним істотам, духам» > «відмова від особистих прав, вигод і т. ін.; самопожертвування» (СУМ-20). Утрачають зв'язок з вихідними значеннями й нерелігійні семеси, розвинені метафоризацією зі слемосполучень: метафорне значення лексем *читати* «повчати кого-небудь» (СУМ-1:1273) походить від вільного словосполучення *читати молитву*, а *кадити* «надмірно вихвалити кого-небудь» (ІУМ:685) – від фразеологізму *кадити фіміам* «дуже вихвалити кого-небудь, лестити комусь» (СФУМ: 285).

Метафорні відрелігійні значення – це значення, які до обслуговування релігійної сфери мали широкі нерелігійні значення, що з часом загубились. Первинні нерелігійні значення ніби вдруге відроджуються з релігійних, але мовці їх уже осмислюють як образні одиниці, оскільки в денотативних частинах похідних нерелігійних значень з'являється елемент зіставлення понять нерелігійної та релігійної сфер, а в первинних нерелігійних він був відсутній. І тому лексикографи справедливо фіксують у похідних нерелігійних значеннях образність за допомогою ремарки *перен.*, оскільки ці значення утворилися метафорним, а не гіперонімічним способом (генералізацією) від релігійних значень (колись галузеві релігійні розвинулись від загальних нерелігійних шляхом гіпонімізації (спеціалізації)). Спільні частини релігійних та вторинних нерелігійних значень не вичерпують зміст жодного поняття (попри спільні семантичні ознаки – обидва поняття містять також специфічні ознаки, властиві тільки їм, а це характерно метафорі). Так, релігійне значення лексеми *проповідувати* «виголошувати проповідь; давати настанови релігійно-повчального характеру» розвинулось до значення «*(перен.)* поширювати, пропагувати яке-небудь учення, ідеї і т. ін.» (ВТССУМ:1164), схожого до значень, які функціонували у мові Київської Русі («сповіщати», «виголошувати що-небудь», «повчати» (МСДЯ, II:1557)), які тоді були прямими: слово *проповідати* походить від праслов'янського *věděti* «знати», утвореного семантичним переходом від «бачити», з чим пов'язують подальше закріплення за словом *věděti* значення «знати», а «бачити» – за *viděti* (ЕСУМ, III:291). Метафорне значення лексеми *проповідувати* «*(перен.)* поширювати, пропагувати яке-небудь учення, ідеї і т. ін.» (ВТССУМ:1164) – це семантичний дериват релігійного значення, і його денотат уже містить порівняння «поширювати яку-небудь ідею так палко, як це здійснюють проповідники релігійного вчення». Таке саме явище властиве багатьом старослов'янізмам, грецизмам, латинізмам і т. ін.: *причащатися* (< стсл. *причащати* с# «принимать участие в чем-либо, присоединяться», «*спец.* причащаются» (ССС: 515)), у мові Київської Русі *причащатис#* «становиться участником въ чемъ либо», «принимать», «присоединяться», «быть

причастнымъ, испытывать», «пріобщаться святыхъ таинъ» (МДРЯ, II:1490), в сучасній українській мові, окрім релігійного значення «брати участь у християнському обряді причастя, приймати причастя», це ще й «(жарт.)* те саме, що пригощатися», «*(перен.)* ставати причетним до чого-небудь; прилучатися» (ВТССУМ:1139); *аскет* (< гр. «борець, подвижник») «у давнину – християнський подвижник, який виснажував себе постом; пустельник» > «*(перен.)* людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби, веде суворе життя» (ВТССУМ:42); *анахорет* (< гр. «відходжу») «релігійний фанатик, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері тощо; пустельник» > «*(перен.)* людина, яка живе самотньо, уникає спілкування з людьми; відлюдник, самотник» (СУМ-20) та ін.*

Отже, незважаючи на те, що частки метафоризації в семантичній деривації релігійної лексики та метафорного оновлення релігійної лексики поза релігійною сферою є різними (у творенні релігійної лексики вона незначна, а у відрелігійних утвореннях, навпаки, вагома), у механізмі формування метафор у лексемах з релігійними значеннями вагому перевагу має ономасіологічна ознака функційної подібності. Решта подібностей, залучених до метафоризації (зовнішня, нереальної (але бажаної) ознаки, асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру та змішана зовнішньо-функційна), є побіжними. Велика кількість відрелігійних утворень дала змогу здійснити ще й інші спостереження: емоційно-оцінній енантісемії як різновиду перенесення за функційною та зовнішньою подібностями притаманна пейоризація меліоративів; на негативній соціальній оцінці ґрунтується і подібність асоціативної ознаки емоційно-оцінного характеру; метафоризація здебільшого стосується всього однокореневого гнізда; метафорне походження вторинних значень нерідко можна розпізнати лише з відтворенням їхніх етимологій; чимало метафорних дериватів нагадують дорелігійні прямі значення, від яких гіпонімічним способом колись утворились релігійні. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у з'ясуванні специфіки мовленнєвої (контекстуальної) метафоризації релігійної лексики.

Умовні скорочення джерел

ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. — 1736 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови : [у 7 т.] / [ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко]. — К. : Наук. думка, 1983. — Т. 3 : Кора. — М. — 552 с.

ЗУЕ — Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок — К. : Довіра, 2006. — 703 с.

ГУМ — Лексика давньоруської мови // Історія української мови. Лексика і фразеологія : [монографія] / [ред. кол. В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга]. — К. : Наук. думка, 1983. — 744 с.

МСДЯ — Срезневский И. И. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменным памятникам : [у 3 т.] / И. И. Срезневский. — С.-Пб. : Типография императорской академии наук, 1902. — Т. 2 : Л-П. — 1802 с.

ПЦСС — Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древнерусских слов и выражений) / [сост. свящ. магистр Г. Дьяченко]. — М. : Типография Вильде, 1900. — 1120 с.

СДШБ — Бібла С. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Світлана Володимирівна Бібла. — К., 1997. — 202 с.

СУМ-1 — Словник української мови / [відп. ред. В. В. Жайворонок]. — К. : Просвіта, 2012. — 1316 с.

СУМ-11 — Словник української мови : [в 11-ти т.]. — К. : Наук. думка, 1971. — Т. 2 : Г-Ж. — 550 с.

СУМ-20 — Словник української мови : [у 20 т.] : [електронний ресурс] / [гол. наук. ред. В. М. Русанівський]. — К. : Наук. думка, 2010—2014. — Режим доступу : <http://lcoip.ulif.org.ua/ExplS/>

СУМГ — Словарь української мови : [у 4 т.] / [збір. ред. журн. «Киевская старина» ; упоряд., з дод. власного матеріалу, Б. Грінченко]. — К. : Лексикон, 1996. — Т. 1. — 494 с.

СФУМ — Словник фразеологізмів української мови / [укл. : В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін.]. — К. : Наук. думка, 2003. — 1098.

СЦОТ — Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. — Львів : Видав. відділ «Свічадо» Монастиря Монахів Студитського Уставу, 2001. — 160 с.

УМЕ — Українська мова : енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. — [2-ге вид., випр. і доп.] — К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с.

ФТП — Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Наталія Володимирівна Пуряєва. — К., 2001. — 223 с.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений / Н. Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1988. — 338 с.
2. Гак В. Г. Языковые преобразования / В. Г. Гак. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. — 768 с.
3. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова / В. И. Говердовский. — Х. : Высш. шк., 1989. — 94 с.
4. Жукова Г. П. Семантическая деривация в различных группах лингвистических терминов / Г. П. Жукова // Наукова-гзарэтычны часопіс Беларускаго дзяржаўнаго універсітэта. Серыя 4. — 2010. — № 1. — С. 40—43.
5. Іващенко В. Термінологічна репрезентація типологічних різновидів енантіосемії в когнітопросторі лінгвістики [електронний ресурс] / Вікторія Іващенко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології» — 2010. — № 675. — С. 98—105. — Режим доступу : <http://tc.terminology.lp.edu.ua/>
6. Маковский М. М. Удивительный мир слова и значений (иллюзии и парадоксы в лексике и семантике) / М. М. Маковский. — М. : Высш. шк., 1989. — 200 с.
7. Парандовський Я. Алхімія слова / Ян Парандовський : [пер. з польск. Ю. Попсуєнка]. — К. : Дніпро, 1991. — 376 с.
8. Піддубна Н. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10. 02. 01 «Українська мова» / Н. В. Піддубна. — Харків, 2000. — 20 с.
9. Цоллер В. Н. Эмоционально-оценочная энантиосемия в русском языке / В. Н. Цоллер // Филологические науки. — 1998. — № 4. — С. 76—84.